

Хлівна І. В.

АГРОПРОДОВОЛЬЧА ПОЛІТИКА ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ЗАЙНЯТІСТЬ СІЛЬСЬКОГО РИНКУ ПРАЦІ

Досліджено агропродовольчу політику і вплив державного регулювання на зайнятність сільського населення, виявлено недоліки та визначено шляхи їх усунення. Доведено, що, враховуючи негативні наслідки вповільнення темпів зростання аграрного виробництва, обумовлені тенденцією до насичення традиційних ринків збуту, необхідно завчасно розглядати можливості формування нових ринків збуту й здійснення проблемно-орієнтованої структурно-технологічної політики, які дозволять забезпечити прийнятну динаміку розвитку сільського господарства в стратегічній перспективі. Аргументовано, що найважливіший елемент процедури сценарного прогнозування – змістовна інтерпретація одержуваних кількісних оцінок, у результаті якої виявляються перспективні можливості й проблеми розвитку, властиві досліджуваному варіанту економічної політики. Запропоновано основні напрямки щодо вдосконалення агропродовольчої політики і забезпечення зайнятості сільського ринку праці.

Ключові слова: агропродовольча політика, зайнятність, сільське населення, ринок праці, безробіття, державне регулювання

Табл.: 1. *Бібл.:* 8.

Хлівна Ірина Вікторівна – кандидат економічних наук, доцент, кафедра фінансів, обліку і аудиту, Уманська філія Європейського університету (вул. Шевченка, 15-а, Умань, Черкаська обл., 20300, Україна)

Email: lydatranch@gmail.com

УДК 338.439:167.1

Хлевная И. В.

АГРОПРОДОВОЛЬСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА ЗАНЯТОСТЬ СЕЛЬСКОГО РЫНКА ТРУДА

Исследованы агропродовольственная политика и влияние государственного регулирования на занятость сельского населения, выявлены недостатки и определены пути их устранения. Доказано, что, учитывая негативные последствия замедления темпов роста аграрного производства, обусловленные тенденцией к насыщению традиционных рынков сбыта, необходимо заблаговременно рассматривать возможности формирования новых рынков сбыта и осуществления проблемно-ориентированной структурно-технологической политики, которые позволят обеспечить приемлемую динамику развития сельского хозяйства в стратегической перспективе. Аргументировано, что важнейший элемент процедуры сценарного прогнозирования – содержательная интерпретация получаемых количественных оценок, в результате которой выявляются перспективные возможности и проблемы развития, присущие изучаемому варианту экономической политики. Предложены основные направления по совершенствованию агропродовольственной политики и обеспечения занятости сельского рынка труда.

Ключевые слова: агропродовольственная политика, занятость, сельское население, рынок труда, безработица, государственное регулирование

Табл.: 1. *Библ.:* 8.

Хлевная Ирина Викторовна – кандидат экономических наук, доцент, кафедра финансов, учета и аудита, Уманский филиал Европейского университета (ул. Шевченко, 15-а, Умань, Черкасская обл., 20300, Украина)

Email: lydatranch@gmail.com

UDC 338.439:167.1

Khlevnaya I. V.

AGRO-FOOD POLICY AND ITS INFLUENCE UPON RURAL LABOUR MARKET EMPLOYMENT

The article studies the agro-food policy and influence of the state regulation upon rural employment, reveals shortcomings and identifies ways of their elimination. It proves that, taking into account negative consequences of slowing down the rates of growth of agrarian production justified by the tendency of saturation of traditional sales markets, it is necessary to consider possibilities of formation of new sales markets and carrying out a problem oriented structural and technological policy, which would allow ensuring acceptable dynamics of development of rural economy in the strategic perspective, beforehand. It argues that the most important element of the procedure of the scenario forecasting is the meaningful interpretation of obtained quantitative evaluations, in the result of which prospective possibilities and problems of development peculiar to the studied variant of the economic policy are revealed. The article offers main directions of improvement of the agro-food policy and ensuring rural labour market employment.

Key words: agro-food policy, employment, rural population, labour market, unemployment, state regulation

Tabl.: 1. *Bibl.:* 8.

Khlevnaya Irina V. – Candidate of Sciences (Economics), Associate Professor, Department of Finance, Accounting and Audit, Uman'sky Branch of the European University (vul. Shevchenka, 15-a, Uman, Cherkaska obl., 20300, Ukraine)

Email: lydatranch@gmail.com

Постановка проблеми. Управління соціально-економічними процесами повинне ґрунтуватися на науковому передбаченні можливостей і проблем розвитку, а також наслідків бездіяльності й на оцінках підсумків реалізації різних варіантів політики регулювання. Методичною основою наукового передбачення в цій області є сценарне прогнозування.

Найважливіше змістовне призначення середньо- і довгострокових прогнозів полягає в привнесенні

в контекст поточної економічної політики уявлень про цілі й завдання стратегічного характеру. При розширенні тимчасового об'єму прогнозно-аналітичних досліджень з'являється реальна можливість розгляду змістовно різних варіантів економічної політики й відповідних їм сценаріїв розвитку. Середньо- і довгостроковий прогноз у явному вигляді показує залежність майбутнього стану економіки й суспільства від вибору тієї програми дій, яка становить суть прийнятого курсу економічної політики.

Це дозволяє перейти до парадигми «активного будівництва майбутнього».

При цьому прогнозування аж ніяк не зводиться тільки до побудови прогнозової динаміки найважливіших параметрів і змін, що характеризують розвиток розглянутого об'єкта (наприклад, сільського господарства або АПК, або в цілому національної економіки). Найважливіший елемент процедури сценарного прогнозування – змістовна інтерпретація одержуваних кількісних оцінок, у результаті якої виявляються перспективні можливості й проблеми розвитку, властиві досліджуваному варіанту економічної політики. Ці можливості й проблеми надалі можуть бути використані для уточнення як вихідних цільових настанов, так і тактичних задач, які необхідно розв'язати для їхнього досягнення. Однак у певні моменти часу аналіз перспектив розвитку дозволяє виявити настільки масштабні й глибокі зміни економічного змісту проблемних ситуацій і механізму їх формування, які вимагають не «косметичного» коректування економічної політики, а радикального критичного переосмислення стереотипів і переходу до нової парадигми розробки й реалізації економічної політики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми, що стосуються розвитку сільського ринку праці, забезпечення зайнятості населення насамперед в аграрному секторі економіки, мотивації аграрної праці, відтворення населення у сільській місцевості, в останній час знаходять досить широке відображення в економічній літературі. Значну увагу їх вивченню приділяли і приділяють такі вітчизняні вчені: С. І. Бандур, Д. П. Богиня, О. А. Бугуцький, С. Й. Вовканич, М. І. Долішній, С. І. Дорогунцов, Т. А. Заяць, С. М. Злупко, Є. П. Качан, Г. І. Купалова, Е. М. Лібанова, В. В. Онікієнко, І. Л. Петрова, М. І. Пітюлич, С. М. Писаренко, П. Т. Саблук, Л. В. Транченко, В. М. Шамота, М. В. Шаленко, Л. О. Шепотько, К. І. Якуба та інші. Багато наукових ідей трансформуються на український ґрунт із зарубіжних джерел. Серед найбільш значимих слід назвати теоретичні розробки С. Брю, Г. Манків, Я. Корнаї, М. Юхновича, І. С. Маслової, А. А. Нікіфорової та інших.

Постановка задачі. Дослідити і оцінити динаміку агропродовольчої політики ринку праці у сільській місцевості та надати пропозиції щодо вирішення проблем зайнятості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Із прогнозно-аналітичних досліджень очевидно, що подібний перегляд традиційної парадигми розробки й реалізації агропродовольчої політики стає актуальним стосовно періоду 2010–2020 рр. Це обумовлене тією обставиною, що до кінця цього періоду можна чекати вичерпання наявного потенціалу зростання сільськогосподарського виробництва з опорою на традиційні ринки збуту аграрної продукції (ринки продовольства, ринки сировини для харчової й легкої промисловості).

Аналіз сценарних умов розвитку української економіки в середньостроковій перспективі показує, що зберігаються високі темпи росту попиту на м'ясо й м'ясні продукти, а також на молочні продукти. Залишається значним розрив між фактичним середньодушовим споживанням

цих продуктів в Україні й рівнем цих показників, відповідних до сучасних уявлень про раціональне харчування й (або) досягнутих у розвинених країнах. При цьому існуючі тенденції росту частки імпорту в ресурсах внутрішнього ринку саме цих продуктів суперечать установкам на зміцнення продовольчої безпеки країни. Отже, підвищення конкурентоспроможності тваринництва може забезпечити значний потенціал нарощування обсягів виробництва в цій підгалузі сільського господарства в режимі задоволення зростаючого внутрішнього попиту й активізації процесів імпортозаміщення.

Для того, щоб оцінити потенціал нарощування аграрного виробництва, який можна зв'язувати з підвищенням конкурентоспроможності тваринництва, був проведений прогнозно-аналітичний розрахунок на період до 2020 р., заснований на наступних припущеннях. Середньодушове споживання м'яса й м'ясних продуктів (у перерахуванні на м'ясо) може зрости до 82 кг на рік у порівнянні з 52 кг в 2010 р. Середньодушове споживання молока й молочних продуктів (у перерахуванні на молоко) може зрости до 394 кг на рік у порівнянні з 226 кг у 2010 р. Частка імпорту в загальному об'ємі ресурсів внутрішнього ринку може бути скорочена до 18% по м'ясу й м'ясним продуктам (32% у 2010 р.), а по молоку й молочним продуктам зросте до 28% (19% у 2010 р.) (насамперед, внаслідок того, що внутрішній попит на сири й вершкове масло в розглянутий період буде суттєво випереджати можливості росту їх внутрішнього виробництва) [5].

Чисельність населення України (відповідно до наявних оптимістичних прогнозів демографічного розвитку) буде знижуватися незначно (до 41–43 млн осіб у порівнянні з 44,2 млн осіб у 2010 р.) [5]. Можливий значний приріст ефективності виробництва основних видів тваринницької продукції, що виразиться в істотному скороченні питомих витрат кормів при раціоналізації їх структури й живильної цінності за рахунок приросту виробництва фуражних культур у рослинництві й розвитку комбікормової промисловості.

Об'єм експорту зернових культур зросте до 20 млн т на рік. При цих гіпотезах у 2020 р. у порівнянні з 2010 р.: внутрішнє виробництво м'яса зросте в 2 рази, а молока – в 1,4 рази; валовий збір зернових культур може збільшитися на 15%; продукція тваринництва в незмінних цінах зросте в 1,7 рази, а рослинництва – на 10–15%; загальний об'єм продукції сільського господарства в незмінних цінах збільшиться на 35–40% [7].

Однак чим менш оптимістичні гіпотези про перспективний рівень конкурентоспроможності російських виробників аграрної продукції будуть прийматися, тим більше високими виявляться частки імпорту й меншими можливими приростами об'ємів сільськогосподарського виробництва, при яких буде спостерігатися насичення традиційних ринків збуту, а отже, тим більш близькими виявляться природні межі нарощування масштабів економічної діяльності у сільському господарстві. Важливо відзначити, що темпи наближення до стану насичення потреб українського населення в продукції тваринництва будуть визначатися не можли-

востями розвитку вітчизняного сільського господарства, а динамікою реальних доходів домашніх господарств. У кожному разі, для переходу в стан стабілізації внутрішнього попиту на аграрну продукцію, згідно зі сценаріями динамічного соціально-економічного розвитку, буде потрібно 10–15 років, а по окремих напрямках – ще менше.

Насичення традиційних ринків збуту приведе до істотних змін у логіці взаємозумовленості різних аспектів розвитку АПК, у логіці формування проблемних ситуацій, які будуть виникати в розвитку аграрного сектору в середньо-і довгостроковій перспективі, що повинне знайти відбиття в підходах до розробки й реалізації агропродовольчої політики [8].

Найважливішим фактором підвищення ефективності й конкурентоспроможності діяльності вітчизняних виробників аграрної продукції є зростання продуктивності праці, яке, з одного боку, повинне привести до зниження витрат виробництва, а з іншого – забезпечити можливість для збільшення середньої заробітної плати. Абсолютне і відносне зростання заробітної плати у сільському господарстві необхідний для формування мотивів до ефективної праці, для вирішення проблем кадрового забезпечення, але одночасно воно створює загрозу істотного загострення соціально-економічних проблем розвитку сільських територій. Вона обумовлена тим, що необхідне для реалізації цього оптимістичного сценарію зростання продуктивності праці при очікуваному вповільненні темпів приросту попиту на аграрну продукцію на традиційних ринках її збуту з неминучістю призведе до істотного скорочення чисельності зайнятих у сільському господарстві [1; 2].

Розрахунки наведені у табл. 1. Результати розрахунків свідчать, що при прийнятих сценарних гіпотезах (про темпи зростання заробітної плати в економіці в цілому в номінальному й реальному вираженні, темпах росту обсягів виробництва аграрної продукції й цін на неї) установка на збереження чисельності зайнятих у сільському господарстві заходить у непримиренну суперечність із установкою на наближення середньої заробітної плати в цій галузі до середнього по економіці рівня.

Розрахунки показують, що узгодження цільових настанов у соціальній області (підвищення заробітної плати й збереження зайнятості) може бути забезпечене, по-перше (при прийнятих гіпотезах про припустиме зростання цін на аграрну продукцію й про можливі об'єми бюджетної підтримки), внаслідок масштабного додаткового приросту фізичних об'ємів і ефективності виробництва, по-друге (при прийнятій гіпотезі про динамік об'ємів і ефективності виробництва) – перерозподілу у сільське господарство додаткових фінансових ресурсів на основі регулювання цінових пропорцій і механізмів бюджетної підтримки. Подібна зміна ситуації зайнятості в аграрному виробництві за інших рівних умов призведе до росту диференціації населення сільських територій за рівнем доходів і рівнем життя й до росту соціальної напруженості.

Якщо в ретроспективі проблеми розвитку сільського господарства були прямим наслідком загального для всіх регіонів країни відтворювальної кризи в цій сфері, то

в перспективі основні проблеми одних регіонів будуть породжуватися успішним розвитком інших регіонів, що зажадає більш тонкого, спеціалізованого пророблення специфічних проблем сільських територій регіонів з успішним і кризовим розвитком аграрного виробництва. Таким чином, комплекс проблем сталого розвитку сільських територій є інваріантним стосовно широкого спектра сценаріїв розвитку сільського господарства – від песимістичних до вкрай оптимістичних.

Якщо виходити з того, що сучасні сільські території повинні залишитися нормально заселеними, то будь-який варіант агропродовольчої політики повинен містити розв'язок наступної дилеми: або виявляти масштабну економічну підтримку розвитку аграрного виробництва тих регіонів країни, які не мають сприятливих природно-кліматичних умов, виходячи з того, що й у стратегічній перспективі сільське господарство повинне залишитися провідною галуззю економіки сільських територій, або здійснювати масштабні витрати в диверсифікованість економіки відповідних сільських територій, у формування альтернативних неаграрних видів діяльності [3].

Необхідність відмови від стереотипів, тобто розгляду проблем і перспектив розвитку сільського господарства в термінах малозмістовних агрегованих показників, які формують «усереднений» образ галузі, і відмови від установки на розробку єдиної, універсальної, орієнтованої на всю сукупність сільськогосподарських підприємств агропродовольчої політики визначається реальною неоднорідністю процесів розвитку сільськогосподарського виробництва, принциповими відмінностями проблемних ситуацій і можливостей розвитку різних сукупностей сільськогосподарських підприємств [4]. Слід виходити з того, що підприємства АПК у цілому й окремих його секторів по-різному адаптувалися до особливостей економічної кон'юнктури. Серед них можна виділити наступні сукупності суб'єктів господарювання: приречених (у відсутності спеціальних державних програм їх підтримки) на економічну «смерть», що перебувають у режимі післякризового відновлення, що динамічно розбудовуються. Відповідно немає й не буде ні «кризи взагалі», ні «розвитку взагалі». Зростання ефективності й обсягів виробництва, яке визначає позитивні зміни в галузі в цілому, властиве лише деякій частині підприємств, яка і є локомотивом її розвитку. У перспективі внутрішня структура росту об'ємів аграрного виробництва ще більше ускладниться, він стане в ще більшій мірі сальдо між приростом випуску продукції конкурентоспроможних суб'єктів господарювання і її спадом у тих суб'єктів господарювання, які витісняються з ринків збуту.

Це зажадає переходу до більш складних процедур оцінки результатів розвитку галузі й більш тонкої структуризації агропродовольчої політики, необхідності в явному вигляді формулювати підсистеми заходів, орієнтовані на вирішення проблем, з якими зустрічаються в процесах функціонування як успішні, так і неконкурентоспроможні підприємства. Отже, необхідно сконцентрувати зусилля на розробці типології проблемних ситуацій, у яких виявляють-

Аналіз передумов реалізації цільових настанов в області відносного підвищення заробітної плати в сільському господарстві в рамках сценарію розвитку російської економіки до 2020 р.*

Показник	2020 р. у порівнянні з 2010 р., %
Сценарні умови	
1. Ріст номінальної заробітної плати в цілому по економіці	238,4
2. Індекс споживчих цін	146,0
3. Ріст реальної заробітної плати в цілому по економіці (3=1/2)	163,3
4. Ріст продукції сільського господарства в незмінних цінах	117,3
5. Дефлятор продукції сільського господарства Розрахунки *	138,1
6. Ріст продукції сільського господарства в поточних цінах (6=4*5)	162,0
7. Максимально можливе збільшення фонду заробітної плати в сільському господарстві в номінальному вираженні (при збереженні рівня рентабельності й структури собівартості продукції, в 2010 р.) (7=6)	162,0
8. Максимально можливий ріст фонду заробітної плати в реальному вираженні (при тих же припущеннях) (8=7/2)	111,0
9. Ріст реальної середньої заробітної плати в сільському господарстві, необхідний для збереження відставання, що склалося, від середньої заробітної плати по економіці (у припущенні збереження числа зайнятих) (9=3)	163,3
10. Темп зменшення співвідношення оплати праці в сільському господарстві й в економіці в цілому, відповідний до сценарних умов МЭРТ і припущенню про збереження чисельності зайнятих в аграрному секторі на рівні 2010 р. (10=8/3)	67,9
11. Ріст продуктивності праці зайнятих у сільському господарстві, необхідний для того, щоб лише підтримати сложившеся відставання середньої заробітної плати в сільському господарстві від середнього по економіці рівня (11=9/8)	147,2
12. Чисельність зайнятих у сільському господарстві, відповідна до прийнятого варіанта динаміки обсягів виробництва й нормативним вимогам до росту продуктивності праці (12=4/11)	79,7

*Розраховано автором на основі даних Державного комітету статистики України [5]

ся різні сільськогосподарські підприємства, і розробити агропродовольчу політику, що характеризується достатньою різноманітністю й цільових настанов і інструментів розв'язку виниклих при їхній реалізації задач. Іншими словами, «змістовна розмірність» агропродовольчої політики повинна відповідати реальній різноманітності проблемних ситуацій, з якими зустрічаються різні суб'єкти господарювання АПК.

Висновок. Враховуючи негативні наслідки вповільнення темпів зростання аграрного виробництва, обумовлені тенденцією до насичення традиційних ринків збуту, необхідно завчасно розглядати можливості формування нових ринків збуту й здійснення проблемно-орієнтованої структурно-технологічної політики, які дозволять забезпечити прийнятну динаміку розвитку сільського господарства в стратегічній перспективі.

Значні нові можливості приросту масштабів сільськогосподарського виробництва можна зв'язувати: з розвитком рослинництва як сировинної бази виробництва біопалива; з орієнтацією розвитку сільськогосподарського виробництва на зовнішній ринок (тобто за участю українського сільського господарства в розв'язку глобальної продовольчої проблеми). Обидва ці напрямки розвитку застосовують спеціальних досліджень, які не укладаються в рамки даної публікації. Однак важливо відзначити у обста-

вину, що й біотопливний сценарій розвитку рослинництва, і сценарій експортної експансії, як показує закордонний досвід, не можуть бути реалізовані без масштабної державної підтримки, що вимагає у свою чергу перегляду принципів розробки й фінансування заходів агропродовольчої політики. У першому випадку держава компенсує недостатню комерційну ефективність самого біопалива й формує не тільки сприятливі економічні умови його виробництва, але й попит (наприклад, шляхом уведення нормативів змісту біопалива у структурі моторних палив). Головною проблемою сценарію експортної експансії є відносно низька платоспроможність населення тих країн, які найбільшою мірою потребують продовольства. Внаслідок цього буде потрібною державна підтримка експорту аграрної продукції.

Розглянуті вище приклади дають досить підстав для актуалізації діалектичного погляду на закономірності розвитку, відповідно до якого проблемні ситуації виникають не тільки в логіку, формулюються як: «проблеми функціонування одного елемента системи породжують проблеми розвитку іншого (або інших) елемента системи», але й у логіку: «успіхи в розв'язку одних проблем призведуть до виникнення або загострення інших проблем». Соціально-економічний розвиток взагалі й розвиток аграрного сектору зокрема є процесом не переходу від «проблемного»

минулого до «безпроблемного» майбутнього, а реалізації цільових настанов, який неминуче породжує й нові проблемні ситуації, об'єктивно властиві наступному етапу розвитку. Про це переконливо свідчить і досвід провідних країн, у яких, незважаючи на досягнення найвищого рівня ефективності сільськогосподарського виробництва, існують специфічні й досить хворобливі проблеми розвитку й самого аграрного сектору, і сільських територій. Таким чином, слід мати на увазі, що й сценаріям позитивного розвитку українського сільського господарства, у рамках яких вдається кардинально підвищити ефективність і конкурентоспроможність вітчизняних виробників і створити тим самим передумови динамічного зростання обсягів виробництва, об'єктивно властиві різні погрози соціального, економічного й екологічного характеру.

Наявність природного, непереборного конфлікту цільових настанов розвитку сільського господарства й АПК

ЛІТЕРАТУРА

1. Бернацький П. Й. Економічна безпека в системі національно-державних інтересів України / П. Й. Бернацький // Проблеми економіки. – 2010 – № 1. – С. 24–29.
2. Бородіна О. Людський капітал як основне джерело економічного зростання [Текст] / О. Бородіна // Економіка України. – 2003. – №7. – С.48–53.
3. Губарева І. О., Шляхи забезпечення економічної безпеки України в умовах кризи / І. О. Губарева, П. Й. Бернацький // Проблеми економіки. – 2009 – № 4. – С. 32– 36.
4. Грецька Г. А. Відтворення людського фактора в аграрному секторі України [Текст] / Г. А. Грецька // АгроСвіт : Інформаційно-аналітичний журнал. – 2011. – № 13/14. – С. 16–22.
5. Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]: офіційний web-сайт. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
6. Зірко О. В. Державне регулювання економіки: шляхи підвищення зайнятості / О. В. Зірко // Бізнес Інформ. – 2012. – № 11. – С. 29 – 32.
7. Кизим М. О. Особливості формування та розвитку агропромислового кластера в економіці Харківської області / М. О. Кизим, В. Є., Хаустова // Проблеми економіки. – 2011 – № 3. – С. 42– 47.
8. Транченко Л. В. Формування та регулювання ринку праці на селі: теорія, методологія, практика : (Монографія) / Л. В. Транченко. – Умань: Уманське комунальне видавничо-поліграфічне підприємство, 2012. – 586 с.

у цілому визначає імператив розробки й реалізації агропродовольчої політики як системи явно сформульованих компромісів, що характеризують мотиви багатоаспектного або багатокритеріального вибору на множині альтернатив, які не є безпосередньо порівнянними, оскільки кожна з них має свої позитивні й негативні сторони. Слід виходити з того, що погрози, властиві кожному варіанту політики, органічно пов'язані з його позитивними сторонами, тобто є прямим або непрямым наслідком прогресивних змін, що закладаються в нього. Ситуація псевдовибору між «у всіх відносинах гарним» варіантом і варіантами, які в різних аспектах йому уступають, але в жодному відношенні його не перевершують, свідчить лише про недостатньо глибокий і некомплексний аналіз перспективних проблем розвитку або про неадекватно вузький змістовний контекст розробки агропродовольчої політики.

REFERENCES

- Bernatskiy, P. I. «Ekonomiczna bezpeka v systemi natsionalno-derzhavnykh interesiv Ukrainy» [Economic security in national and state interests of Ukraine]. Problemy ekonomiky, no. 1 (2010): 24–29.
- Borodina, O. «Liudskiy kapital yak osnovne dzherelo ekonomichnoho zrostannia» [Human capital as the main source of economic growth]. Ekonomika Ukrainy, no. 7 (2003): 48–53.
- Derzhavnyi komitet statystyky Ukrainy. <http://www.ukrstat.gov.ua>.
- Hretska, H. A. «Vidtvorennia liudskoho faktora v ahrarynomu sektori Ukrainy» [Reproduction of human factors in the agricultural sector of Ukraine]. AhoSvit, no. 13/14 (2011): 16–22.
- Hubarieva, I. O., and ernatskiy, P. I. «Shliakhy zabezpechennia ekonomichnoi bezpeky Ukrainy v umovakh kryzy» [Ways to ensure the economic security of Ukraine in a crisis]. Problemy ekonomiky, no. 4 (2009): 32–36.
- Kyzym, M. O., and Khaustova, V. IE. «Osoblyvosti formuvannia ta rozvytku ahropromyslovoho klastera v ekonomitsi Kharkivskoi oblasti» [Features of formation and development of the agricultural economy in the cluster Kharkiv region]. Problemy ekonomiky, no. 3 (2011): 42–47.
- Tranchenko, L. V. Formuvannia ta rehuliuвання rynku pratsi na seli: teoriia, metodolohiia, praktyka [Formation and regulation of the labor market in rural areas: theory, methodology, practice]. Uman: Umanske komunalne vydavnycho-polihrafichne pidpriemstvo, 2012.
- Zirko, O. V. «Derzhavne rehuliuвання ekonomiky: shliakhy pidvyshchennia zainiatosti» [State regulation of the economy: ways to increase employment]. Biznes Inform, no. 11 (2012): 29–32.